

DAGMAR KLÍMOVÁ

Autobiografie jako folklorní druh*(Na příkladu vyprávění kladenské dělnice Karoliny Štikové)*

Posuzováno z hlediska obecně lidských zkušeností s ústním projevem, náleží vyprávění životopisných vzpomínek k nejuniverzálnějším jazykovým projevům vůbec. I málo sdílné a souvisle jinak nevyprávějící povahy dovedou v určitých citovém rozpoložení podat relativně velmi sevřený a také emotivně působivý projev, opírají-li se při tom o vlastní životní zážitky. Příklady získané přímým pozorováním může ze svého okolí uvést každý z nás. (Zažila jsem dva takové případy při pobytu v nemocnici a několikrát jsem byla doslova překvapena živým a zajímavým podáním epizod, po léta nepřipomínaných, k nimž popud dala oslava životního jubilea nebo jiná mimořádná okolnost.)¹

K mimořádným okolnostem, které mohou být impulzem k vyprávění životopisného pásma nebo některé jeho klíčové epizody, může za příznivých okolností náležet i folkloristický terénní výskum.² Zejména u starších informátorů, kteří spontánně touží rozdělit se s mladými o své zkušenosti, může být návštěva sběratele posledním impulzem nebo lépe řečeno: reálnou cestou — jak svůj záměr realizovat: To jsou potom ony případy, kdy text vykazuje rysy dobrého podání, třebaže v té podobě, jak byl folkloristou zaznamenán, byl vyprávěcem (eventuelně jen informátorem) vyprávěn vůbec po prvé v životě.

Tento zdánlivě mezný případ není tak ojedinělý, jak bychom mysleli. S jedním z těchto případů se setkal v průběhu svých výzkumu sibiřského folklóru A. A. Misjurev v letech 1949 a 1952. Vyprávěčka skazů memoárového charakteru Jelena Petrovna Nikolajeva začala své životopisné vzpomínky sběrateli vyprávět z vlastní iniciativy. Autor cituje v komentáři její výrok: „chotelos“, čtoby vse uznali pro moju žizň“.³ Naposledy jsem se s podobným typem potencionální vyprávěcky setkala při výzkumu⁴ dělnického folklóru v Praze — Vysočanech: vdova po železničáři Božena Vohradská podle svých slov často myslí na to, že

¹ K předchodným vyprávěčským kolektivům srov. referát na konferenci R. Suliny (Folklór a literatura, Nitra 13. — 20. 9. 1973). Vyprávění v nemocnici připomíná z kladenských vyprávěčů K. Štiková a R. Maršák. Analogická situace (t. j. společný noční) vyvolala vyprávěčskou situaci v průběhu vojenské služby: Srovn. GAAL, K.: Die Volksmärchen der Magyaren im südlichen Burgenland, Berlin 1970, s. 32 — 33; každověcní vyprávění (a nejen klasického folklóru) připomíná vyprávěč Ribartos.

² Jeden z případů, kdy informátorka podává místo suchých životopisných faktů souvislý příběh s vysokou emocionální působivostí popisují k článku K problému žánrové podstaty, kompozici a stylu u dělnické lidové prózy, Čes. lid 60, 1973, č. 1, s. 7. Viz dále pozn. 3.

³ MISJUREV, A. A. Předání a skazy Západoj Sibir. Novosibirsk 1954, s. 103.

⁴ Výzkum provedený v dubnu 1973 výzkumnou dvojicí Svobodové-Klímové.

7 měla vypsát svůj životopis, aby se lidé dozvěděli, jak se dřív žilo. (Charakteristické je, že tyto vypovědi vlastních životních zážitků, i v tom případě, že je /převéj částí/ v průběhu přirozených vypravěčských příležitostí ve svém /pravěče zábavných příběhů, folklóru/ Pod tímto pojmem rozumí lidový kolektiv Na autobiografických textech v ústním projevu má zájem „řada-disciplin. Z pa- o dějiny dělnického hnutí, pro události z protinacistického odboje ad.).⁶ Roz- /i nahrávací techniky umožnil v posledních dvou desetiletích doslovný záznam tzv. doprovodných dat pasportizačních. (Nahrává je řada specialistů — od /kloristů přes etnografy až k lingvistům.) Přes tyto výhodné technické poznámky íme přímých náhřevě „bezdělových pásem“ pro účely folkloristiky stále velký /dostatek. Jsme totiž namnoze stále ještě v zajetí klasického pojetí předmětu /kloristiky, který vidíme jen ve skladbách s epickým jádrem.⁷ Ve všem ostatním /kroveně materiálu vidí i folklorista většinou jen doprovodný materiál, jehož /hrávka není po vyexcerpování věcných údajů již dále archivována. (Výjimku /pří jazykovedci, jimž se prakticky každý text hodí ke studiu syntaxe, intonace, /mnoho stylů vůbec; souvislá životopisná pásma však ani zde nemají význam, /totož při formálním rozboru obsah a logický sled myšlenek nehrají roli.)

A tak se stalo, že vlastně podnes jsme odkázáni v převaze až na materiál, který /šel úpravou editora a že pro studium kompozičních pravidel nefolklorních /bo okrajově folklorních netradičních druhů je stále ještě jedním z nejlepších /mnují soubor odposlouchaných textů, který pořídila národopisná amatérka /gusta Šebestová, poštovní úřednice jihomoravského městečka, před více než /vřstětoletím.⁸ Tyto konzervační útržky i vzpomínky nazvala Šebestová „lid- /ými dokumenty“ a tento pojem se u nás postupem doby stal i jakýmsi odbor- /m termínem, vhodným k označení neepických lidových výpovědí.⁹

Šebestové „lidské dokumenty“, převážně dílčí epizody, čerpané z autobiogra- /fických zážitků a zkušeností, jsou odposlouchány s vynikajícím smyslem pro /praktický způsob lidového myšlení i vyjadřování. Blízké naší problematice

Za pouhého informátora a nikoli vyprávěče se prohlašoval Štěpán Šreier z Klada- /na, jenž v mládí dělal odhlátec; jeho životní vzpomínky však mají vypravěčskou formu. /ov. Čes. lid 60, 1973, s. 137). — Po vydání knihy Horňáčko (Blok — Brno 1966) pro- /ovra jedna ze sbíratelek horňáckých prozaických textů dopisem proti uvedení jména své /ky do seznamu lidových vyprávěcí. Pojem jí splýnal s představou veřejně vystupujícího /ravěče, z nichž většina ve snaze upoutat publikum vypovídá humor velmi pochybné kvality, /e poznávací „lidový vyprávěč“ nabýlo takto významu značně pejorativního. /Paměti jako podklad pro dějiny přimyslu a živnosti začaly být soustavně sbírány koncem /adesátých z podnětu odborného pracovníka Státního technického muzea v Praze, Jana /plav. výběr z rukopisů, uložných dnes ve zvláštním fondu muzea, publikoval A. Branařd /i 48, 1950). — Z výpovědí pamětníků těžil pro svou knihu, zvláštní příloha k Selskému sbor- /ánídu na Reinharda Härdicha) Miroslav Ivanov. (Praha, Naše vojsko 1965); stov. zvlášť /e o hranicích tradičního pojetí folklóru stov. NEUMANN, S.: Arbeitsmerkmale /Erzählhalt in knize Arbeit und Volksleben, Göttingen 1967, s. 192 ad. /ŠEBESTOVÁ, A.: Lidské dokumenty, Olomouc 1967, s. 286. /Stov. JECH, J.: Obojí a revoluce v lidských dokumentech z Neveklovska, Čes. lid 52, /s. 114—158.

jsou mezi nimi zejména tzv. „vypovězení aktuální události“. ¹⁰ Nová událost budi /foliz asociace se staršími zážitky a tak je tento napul jazykový, napul folklorní /projev nerozlucně spjat s formou „příkladu“ ¹¹ v němž figurují jako dílčí prvky /četné odšňhy „memoriátů“. ¹² Jde-li o tradiční prostředí zemědělské jako u Še- /bestové, převládá v nich pověrečná povídka, v netradičních prostředích, jako /např. dělnické prostředí přimyslové oblasti, převládají individuální životní zá- /žitky.) Sama Šebestová zamýšlela svá pozorování jako příspěvek k etnografii. /Novější práce podobného rázu inklinují stále více k sociologii. ¹³ Je tomu tak zej- /ména v těch případech, kdy se badatel zajímá o další vrstvy sociální, o ústní /tradiční nezemědělského obyvatelstva.

Lidové vrstvy městské a obyvatele přimyslových aglomerací, jmenovitě dělníci /různých profesí, totiž v našich podmínkách namnoze nepokrývají v tradování /ustálených prozaických žánrů. ¹⁴ Vedou je k tomu zbrány jednak psychologické /vědomý odklon od „zaostalých“ pověrečných tradic minulosti —, jednak jsou /u nás dnes již rozsáhlé oblasti, kde došlo k tak prudkým přesunům obyvatelstva, /že k pěstování folklóru, vytvořenému kontinuitou, není podměnek ani v kon- /tinuitě osídlení, ani v charakteru společenských komunikací: chybí většina vy- /pravěčských příležitostí, založených na poklidném životním tempu hospodářského /roku nebo na stabilitě pracovní skupiny. (Stabilita skupiny je do určité míry /zachována v řadě profesí; tam se pak skutečně setkáme i se specifickou formou /ustáleného folklorního repertoáru. Patří sem např. homiči, skláři, v některých /případech zedníci. ¹⁵ Životní chval, izolovanost, uvědomělý boj o lepší zítřek — /to vše vylučilo prozaický folklór na periferii zájmů. Charakteristickou náplní /domácích besed se stává aktuální hovor, v tom smyslu, jak to ve svém životopis- /ném vyprávění vyjádřila košířská revolucionářka Marie Skoupá: „Po večerech /jme se bavovali hlavně hovorem, vyprávěním o dřívějšíku a protokovaním zítřka, /který jsme chtěli mít všichni lepší.“

Podobný stav terénu nalezl ve svém prostředí na konci let dvacátých také Otto /Brinkman, jehož práce Das Erzählen in einer Dorfgemeinschaft vzbudila i u nás /své doby značný ohlas a vedla folkloristy k sledování demních konverzací po jeho /vzoru. ¹⁶ Brinkman používal „ana místě“ „skryté kamery“ spolupráce steno- /grafu, usazeného ve vedlejší místnosti, při čemž autor sám se účastnil besedy jako jeden /z kolektivů. Pokrok nahrávací techniky i tady přinesl další možnosti co do šíře

¹⁰ Stov. RYCHNOVÁ, D.: Vypovězení aktuální události, Čes. lid 42, 1955, s. 283—284. /¹¹ Formu „příkladu“ (Beispiel) uvádí jako vystřednou formu dnešní lidové pověsti H. Bau- /singer v knize Formen der „Volkspoesie“, Berlin 1968. /¹² K širší pojmu „memoriát“ stov. von SYDOW, C. W.: Kategorien der Prosa-Volksdichtung / (1934) a GRAENBERG, G.: Memorat und Sage, einige methodische Gesichtspunkte — 1935; /o bojí přestřeno v knize Vergleichende Sagenforschung (L. Petzold) Darmstadt 1969, s. 66 nn.

¹³ Viz dále pozn. 17 a 18. /¹⁴ Stov. řip. D. Rychnová: Tři typy kladenských vyprávěcí (Praha, ÚEF, 1963). Hornický /vyprávěč R. Marsík vzpomíná na svou babičku jako na proslulou vyprávěčku tradičních při- /běhů; z jejího repertoáru však nic nepřevzal. Podle svých slov neměl o to zájem, protože při- /¹⁵ Hornický folklór potvrdily terénní výzkumu ve všech revírech českých zemí. Stov. Kladen- /sko (1939), Rosicko-Oslavansko (1961), Ostravsko (v rukopise v ÚEF, Praha). Sklářský fol- /klór konstatují vzpomínky Jana Bätty /¹⁶ BRINKMANN, O.: Das Erzählen in einer Dorfgemeinschaft, Münster i. W. 1933. Práci /ceril A. Meijherčík; kniha nalezla k povinné četbě i v semináři prof. Chotka na UK v Praze.

a rozmanitosti zachycených úseků. Knihou, velmi vhodnou i pro analýzy životopisného vyprávění, je např. vydaný přepis z magnetofonových záznamů, který poréla k osvětlení ožehavých otázek spojených s uzavřením místního dolu Erika Runge a vydala pod názvem *Botropper Protokolle*. Je příznačné, že kniha se dočkala v průběhu tří let šesti vydání.¹⁷

Zvolený detailní příklad — autobiografie Karoliny Štikové — má v naší do- savadní literatuře, obsahující autobiografické materiály, zvláštní postavení. Co do obsahu jsou to celoživotní vzpomínky, a to velmi podrobně vyprávěné. (Kni- ha má přes čtyři sta stran, původní rukopis byl však ještě značně obsazněji; autor záznamů, spisovatel a folklorista Josef Špilka, provedl výběr k tisku vhod- ných kapitol.)¹⁸ Otištěné texty jsou spolehlivé co do vypravěčské formy, jde totiž o přepis z magnetofonové nahrávky. Výběr této informatoriky nebyl náhodný. Předcházel mu několikrát kolektivní výzkum Kladenska, při němž se s Karolí- nou Štikovou ako se známou politickou aktivistkou seznámili prakticky všichni členové výzkumného kolektivu. Podobně, jako tomu bylo u vypravěčky Misju- revovy, i Karolína Štiková čekala vlastně jen na vhodný vnější popud, aby svým životním vzpomínkám, které v úzkém sousedském kruhu porůznu častěji vyprávě- věla (Špilka se o tom zmiňuje v komentáři a jasně se to odráží i ve vzpomínkách sousedského okruhu K. Štikové, které Špilka otiiskl v plném znění).¹⁹ Folklorista má tedy před sebou spolehlivý a do prostředí dostatečně zasazený materiál, jehož analýza umožní řadu spolehlivých závěrů.

Špilkův editční záměr má ovšem i některé nevýhody. Podle toho, co sám uvádí v předmluvě, jeho spolupráce na této knize přesáhla v mnohém směru obvyklou míru impulzů, jimiž folklorista dnešního zaměření stimuluje projev svého infor- mátora. Přípravil si totiž předem seznam otázek, podle nichž pak řídil obsahové jednotlivé besedy s vypravěčkou, a po skončení práce provedl dosti pronikavé zkrácení takto vzniklého rukopisu (které bylo nutné s ohledem na možnosti editce, v níž Špilka tuto autobiografii uveřejnil). Je třeba se zmínit o další, zadaně odlehle okolnosti. Na Špilkův popud se vypravěčka odhodlala svůj životopis ilustrovat perokresbami. Byl to její první pokus s výtvarným vyjádřením svých vzpomínek vůbec. Kresby dýší naivním uměním, mají podivuhodně jednotný styl, nezachovávají perspektivu, ani proporce jednotlivých postav. Tento experi- ment sám o sobě je významným dokladem toho, jaké utajené možnosti drámají ve všestranně nadaných jedincích z lidových vrstev.

Míra zásahů do spontánního projevu této vypravěčky tedy — shrneme-li všech- na naše pozorování — řadí Špilkovu knihu o Karolině Štikové mezi práce autorské a nikoli ryze folklorní. Nejvýstižnější příměr bychom našli v oblasti filmu Špilka si vlastně předem připravil "scénář" a po skončení práce provedl "sestřih", což je zásah ještě pronikavější, než předběžné usměrňovací otázkami, ač si tuto okolnost málokdo uvědomí. Zkrácením může získat text nové kvality — hutnost a spádmost děje, potřebný kontrast jednotlivých scén — takže výsledný dojem na čtenáře je odlišný, jak po "estetické", tak i po "ideové" stránce vníma- něho díla.

Na skutečnost, že krácením textu vzniká odlišný výsledný kvalitativní dojem, jsem upozornila již při rozboru ruského dělnického "skazu". V textu "Cepoč-

¹⁷ RUNGE, E.: *Botropper Protokolle*, Edition Suhrkamp, Frankfurt/M. 1971, 6. vyd.

¹⁸ ŠPILKA, J.: *Šipek i haldy*, Praha, Práca 1964, s. 78, původní rukopis měl 1017 stran.

¹⁹ ŠPILKA, J.: *ct. dílo*, s. 393–394.

ka²⁰ je umělecký vjem této drobné zmínky ze života kovolitec dán především kontrastem mezi lakonickým vyřčením úvodní situace a detailizovaných popisem postupu litce, jemuž byla pánom na posměch zadána zákazka, pro níž se ma- teriál, s nímž pracoval, nehodil. V úvodní části je editorem několikrát použito mezi pasážemi známéka pro prokrácení textu — tři teček, text, zbavený nad- bytečných odboček, dosáhl tak kompoziční vyváženosti, která je ovšem umělá, a která v nás vzbudí nesprávnou představu o kvalitách skazového žánru vůbec.

Autorské zpracování i zdánlivě amortních textu je věc velmi ožehavá a sebe- delikátnější zásah může právě v důležitém bodě porušit rovnováhu a vtisknout textu odlišnou výslednou kvalitu.²¹

Porovnání analogických situací v životopisných pásmech dělnických hrdinek (zmiňuji je o J. P. Nikolajevové, B. Vohradské, K. Štikové a M. Skoupé) vykazuje překvapivě shodné rysy, jak v samotném životním rámci, tak v charak- teristice těchto hrdinek a v jejich životním postoji. Ve všech uvedených čtyřech případech jde o vdovy, které se musely probíjet životem a byly to právě ony, kdo udržel celou rodinu na slušné životní úrovni. Na přestálé útrapy však re- agují ve vyprávění humorem, sebeironií, životním optimismem. Aktivní postoj k životu se projevuje v samotném povahovém základu: jsou smělé, výřečné, bys- stré, hrdé, nepokořitelné; zároveň se však dovedou těšit ze života, nepodlehnu jeho šedi: jsou dobré zpěvačky, ochoinické herečky, vyhledávané tanečnice. Pra- hnou po vzdělání, patří mezi čtenky, účastnice dočovacíků kursů, dovedou se začít do nezvyklé práce. Jsou i politickými aktivistkami, pracují zejména v ruz- ných sociálních výborech, ve sdruženích pro mládež a pod.²²

Otázkou je, do jaké míry je právě tento typ reprezentantem své sociální skupiny a své epochy. Už vnější životní rámec — předčasná vdovství, jedna z mála žen v politické funkci v celém svém okolí atp. — ukazuje, že jde o typy výjimeč- né. Ty pak především zaujmou spisovatele, protože odpovídají velmi dobře základním zásadám pro volbu literárního námětu: zájmomu čtivé a zaujímá i přirozenou dramatickosí svůb životních osudů. Při konečné redakci se tyto rysy ještě posílí jednostranným výběrem epizod, kde i folklorista, usilující o objektivní pohled, je často mimoděk stržen tímto podvědomým procesem vni- mání. I tmi si lze vysvětlit, proč je v pojetí typů, uváděných do literatury, tolik vzájemných shcd.

Z okruhu metodických otázek, které je třeba si uvědomit, nežli přistoupíme k objektivnímu zhodnocení každého takového materiálu, zejména dvě věci: Na jedné straně stojí sběratel, který usiluje o objektivní pohled, avšak ne vždycky se mu podaří, neboť to, co je s hlediska obsahu i vyjadřovacích prostředků pro prostředí "čtivě neutrální", může sběratel, přicházející z odlišného prostředí a vybrojen odlišnými zkušenostmi vnímat po linii "emocionální". (Taktó reaguje na některé složky dialektu nebo argotu i na samu nezvyklou životní zkušenost. "Čitově neutralizující" činitelem je v tomto případě především předchozí sku- šenosť sběratele s různorodými prostředními, která již před tím ve své praxi po-

²⁰ Podle chrestomatie *Russkoje narodnoje poetičeskoje tvorčestvo* (E. V. Pomeranceva — S. I. Minc). Přetištěno v *Čes. lídu* 60, 1973, s. 10. Srovn. komentář, s. 12.

²¹ Detailněji bude rozvedeno v článku KLÍMOVÁ, D. — SVOBODOVÁ, J.: *Výzkum sociál- ních komunikací v dělnickém prostředí* (v tisku).

²² Podobně pracovala v soc. komisi ONV Vysočany i B. Vohradská. K. Štiková byla člen- kou revoluční rady (Špilka s. 228).

znal.) Na druhé straně stojí vypravěč, resp. informátor, pro něhož může být — a také zpravidla byvá — přítomnost sběratele rušivým momentem, na který reaguje, jako na každý cizorodý prvek, specifickým způsobem. Zpravidla vždy vých prvků ze svého projevu, po stránce formy pak zejména hyperkorekcemi v jazykovém projevu, přiklonem — podle okolností — buď k archaičtější formě nebo naopak ke spisovné normě, ať už se jí rozumí příklon k jazyku osvojenému ve škole, z demního tisku, na politických schůzích a pod.). Dále zde působí „nabídka a poplávky“. Vypravěč se svému publiku vždy přizpůsobuje, a to i v průběhu tzv. přírozenských vypravěčských situací.²³ Změny v postoji, výběru motivu a ve způsobu vyjádření a přednesu, nastanou proto zcela zákonitě i v průběhu „vyprávění pro zápis“. (Částí je i případ, kdy se vypravěč přizpůsobuje a kterou v daném případě neodhadl správně. Přesvědčila jsem se o tom několikaletým zkum dialektu, sběr vzpomínek na dělnické hnutí a pod.). Bez vlivu nezůstává ani předchozí způsob folklornistického výzkumu předcházel například vý- térských kružích, omezoval jen na sběr obsahových motivů, které pak sběratel navíc navštívil mimo dobu přírozenských vypravěčských příležitostí, a který cítí, že vy- S tímto výhradami je tedy třeba přistupovat i k zvolenému příkladu, k auto- biografickému vyprávění Karolíny Štikové.

V zásadě je třeba říci, že výsledek jazykového rozboru dohře odpovídá tomu, co lze vzhledem k životopisným datům u této vypravěčky předpokládat: Karolína Štiková pochází z okrajové oblasti průmýslového Kladenska. Vyrosla v obci s převážně zemědělským obyvatelstvem a v mládí řadu let sloužila u sedláka. V jejím projevu zůstalo mnoho prvků, které se opírají i tradiční představy země- dělského prostředí a o jeho okruh zkušenosti. Charakteristická je například narážka (viz dále zvolená ukážka textu) v polemice s vrátným Kuterou, jemuž prorokuje, že nebude moci ani zemřít, za to, co dělá jejím dětem (podle rozšířené představy, hříšník těžce umírá).

Tradiční okruh zemědělské vesnice — u K. Štikové projevuje například ve volbě přirovnání: vymáhany jak hasstrman; (haldářky při práci v noci) bloudily s lucemňčkou jak bloudily jak bludičky. Špatně zpracovaná koska (v obecním lomu) je bříchará nebo ceskářá.

Proti tomu v těch pasážích, které líčí politický život nebo některou z forem bojů za dělnická práva (srážky z dozorců, stávky a pod.) mění se i vypravěččin styl. Jednotlivé výrazy i celé vazby, vyčtené z novin nebo odpovídající schůzích, stávají se součástí jejího výraziva a na mnoha místech charakterizace ním prosředkem. Například říká-li, že ženský na haldě referovaly, naznačuje tak, že se probíralo téma politicky závažné, aniž by se musela pouštět do detailního líčení. Podobně (viz dále souvislou textovou ukážku) říká-li, že při společné cestě do Kladna na schůzi rokovali, znamená to nikoliv běžnou konverzaci, nýbrž vážný politický rozhovor.

²³ KLIMOVÁ, D.: Versuch einer Klassifikation des lebendigen Sagenerrzählens, Fabula 9, 1967.

²⁴ Viz pozn. 19, viz dále ukážky textu.

Řeč politické promluvy kromě jednotlivých slov (kapitál, uhlobaroni ap.) se vy- značuje zejména knižními vazbami s instrumentálem (nezustalo to skutkem), pasivem (bylo nám mluvíno) a některými usídlenými vazbami žurnalistického slovníka (co člověk prodělával, když uhlobaroni měli moc).

Naproti tomu tam, kde hovoří o svých čistě osobných záležitostech (například v kapitole „Stavba domku“) se vypravěčka vyhýbá nadsazeným výrazům. Při popisu díny, kterou musela podstoupit, když s nepatrnými prosředky se pouští do stavby na dlouh, není ani stopy po naturalistickém popisu, celou záležitost přede několika humornými výrocky, v nichž se uplatňuje jeden z charakteristických rysů dělnického slohu (dle A. I. Lazareva²⁵ — ironie). Těžkost s mate- vylíči takto: Dyž sme jeli s uhlím z haldy, dycky sme si ešte přidali na náš tři sousedi byli tak hodny že si z něj vzali, co potřebovali.

Ucelený úsek (a dalo by se jich vyhledat v životopisném pásmu několik zcela rovnocenných) ukáže další kvality podání této vypravěčky: ovládá zákon gradace i kontrastu, dovede výstižně charakterizovat osoby i situace. Scény, jichž byla očitým svědkem, reprodukuje přímou řečí. Dá-li na jevo citové zaujetí, v zá- pěti, je vyzáží sebeironií. Místrovsky zachází se slovesy — především jimi vy- jádří dynamiku dění.

I tato nevelká ukážka dovede v nás evokovat téměř všechny vlastnosti, které jsme si vyjmenovali jako charakteristiku dělnické hrdinky: je smělá, veselá, bystrá, jazykově pohořová, pracovitá, hrdá, nepokořitelná. Čím hlouběji proni- káme do zákonitostí kompozice a výrazových prosředků, tím hlouběji jsme i ci- toré zaujetí. Mizí naše skepse, daná zánikem jednoho souboru klasického fol- klornu. Je toho ještě dost, co je možno a co je třeba studovat. Folklornistika zde nalézá novou dimenzi.

Textová ukážka

Josef Spilka: Štipe u haldy (Karolína Štiková vypravuje).
Praha, (Práce) 1964, kapitola „Bourštev podzimek“, s. 223—226.

(Uvodní situace. Štiková je členkou stranického výboru sociální demokracie; v prosinci 1920 se chystá rozšířené strany na pravici a levice; Štiková jako vdova po hornkovi žije dvě děti s úsek grafickou úpravou vydavatele).

A teď se mělo jít na schůzi do Kladna. Já sem měla vybranýho hodně uhlího a chystá sem to mít brzy doma, tak sem dětem nalozila do vozečku a do pytle. Vytřelila sem jim to na vršek a řekla sem, že to vostatni pobera sama, aby jely samy napřed domů, že jim něco zalatit. Voní jim někdy zalatití havří až k Vinárcum. Přidu zpátky na haldu, a ženský: „Vohládní se, vohládní se, děti jednu zpátky!“

Vidím, jak děti jedou z vršku a u vrat stojí Benáš, řidiel. Kulhavel portýr Kuterá jim začal rozpravovat pytel, a že se to musí vysypat, že je to uhlí kradený. Já línu dólu vod haldy jako sanice, havří se vohlázní.

Pan řidiel u vozečku, piá se, či sou to děti. Oldřich řek, že je Štikovic. Já tam doběhnu, postavím se před řidiela, povídám.

„To je úděl chudejch dětí. Dyž člověk nasbírá trochu uhlího, tak by vám ho ešte moh

²⁵ LAZAREV, A. I.: Esvetěskaja priroda rabočego folklor, v knize Russkij folklor X. 1966, s. 43—62.

dát, ne? Pane řidiči, když je tam kostka ukradeného uhlího, tak vám ho tady nechám. Ale vy jako odborník musíte poznat, co je vybraný z haldy a co je kradený. A když ne, tak ty děti vytlačíte z vozíčkem nahoru, kde byly. Pane řidiči, vona přide doba, kdy i vaše Elinka bude tlačit vozíček a nebude se vozit v kočáře. Vy kradete na lůzy a na vagony, a druhými berete sousto vod huby. Ale my to jednou s váma zúčtujeme!

Už sem měla ten revoluční elán v sobě.

Von se na mě podíval, povídá Kučerovi: „Zavažte ten pytel!“ Byl tam starý Jerábek, kterej smetal kobližky po fůrách. Málo viděl. Řiditel volá: „Jerábku, podte sem!“

Jerábek dvacet kroků před ním, čepici pod páždím: „Co si račte přát, pane řidiči?“

„Vytlačte ty děti na vrch!“

Tak mljěl Jerábek děti vytlačil navrch. Já sem šla na haldy, mlěla sem hubou. Některý haldy má chválii, že sem držkatá, některý, že se nebojím, jiný, že sem ho měla pítchnout do břicha, kdo je nazranej, že hladovému nevěří.

A copak ženský na haldě? Eště mě popíchovaly: „To víš, jeho žena jistě mezi nás chodit nebude. To je demokracie. Voni se pořád vozejí v kočáře, jako se vozili dřív, a my se dřeme. To je háka demokracie?“

Povídám na to: „Ženský, to víte, že dýbých jí naprdla tu nůši na záda, to by se jí třásl kolenal!“

Naložila sem si nůši uhlího, ženský mi to pomohly na záda, a hajde domu. Dětem sem řekla, aby si uvařily brambory, a vzhůru do Kládna. Kus chleba v ruce, běžím pro Javůrka, pro Duška, Čekali u Šestý ulice. Po cestě jim vyprávím, co se mi smlo.

„To by bylo dobře dát do Svobody!“ Pravo lidu bylo pravitičké, Svoboda levičácká.

Šli sme vokolu Majrovky; kulhovej Kučera, pontýr, stál ve vratech: „Proto vona v polehde tolik pospíchala, že už zase někam tahne!“

Já nechala muský přejít, postavila sem se. Kučera se vopíral vo silnou hůl, protože měl kraší nohu. Dala sem ruku na tu jeho hůl, aby mě nšlehl, a řekla sem mu:

„Pane Kučera, vy myslíte, že vás budou mít páni do smrti rádi, když jim takle sloužíte. Já?“

Vona taky přide doba, že vás kopnou do zadnice a nebudou s vámi dělat žádný strážy. A budete potrestané, že nebudete moct ani umít, když tudleto dákíte dětem, kerý ztratili tánu.“

Von povídá: „Dybyste byla namisto mě, nejednala byste jináč, zastávám jen svůj chleba.“
„Vám vozejí sedláci buchty, vy ani chleba nemusíte jíst. A vaše žena chodí s nůši pro dříví, co seberte havířum.“

Vod Kučery sem utíkala za muskejma a viděla sem, že jich de víc a víc. Připojili se k nim libušinský, rokovalo se, tušili sme, že bude rozrůzka. Přišli sme do Dělnického domu. Manifestace byla v dolejších dvou sálách. Nabito, že nebylo kam se stoupnout. Na tribuně byl Soukup, Bechyně, Tusar, Němec, to byli vedoucí sociální demokracie. Kindlik tam taky byl, Jilek, Bolen, Zápoček, tajemníci strany.

Hlavní referát měl Němec, že nesmí dojít k roztržce strany, že by sme votevřeli cestu kapitalu. Po něm mluvil Tusar: taky, že musí být jednoma dělnická strana. Ty byli spocený! Pak mluvil Muna, po něm Zápoček, Vokazovali na chyby:

„Nechcete roztržku sociálně demokratické strany, nechcete návrat kapitalu, a sami berete stáuky a ste na ruku Pretssum, Pečkum, Bišovec si zabral v Kralupch velkou chlebanu. Možná, že už máte podlý na dolech, a když ne, tak dáváte uhlobaronum subreance, a dělníky pláttie mizeráč. Za tohle dělníci nšbojevali!“

Tusar vylít. Ale lidi hrzd na něj: „Ty mlíč, ty s tou korčkou hnátou daleko nedojdeš! Vy nejste zástupci lidu, vy ste zástupci kapitalu!“

Trvalo to do rána, do dvouch hodin, konce tomu nebylo. Levičáci dávali připomínky, pravidci na ně nechťli přistoupit.

Druhej den sme se dostavili znovu do Kládna. Bylo ujednáno, že se zalobějí revoluční rady. Měly za úkol vyvlastňovat dolů podle sovětského vzoru.

Na Kládne ale došlo k něčemu, co nepřineslo dělnictvu žádnou úlovu. Šelo se pár provokateru a udělali rabuněk na obchody. A šlo se na mlejný, rozkradla se mořka. Kdo měl k tomu povahu, krad. Některý mlýnáři pak říkali, že byli postizený rabunkem, třeba vyromatd nepřinesli lidí ani štipku mouky. V obchodech lidí vytloukli výkladní skříně, vyházovali zboží ven. Někdo

přines samý levý botky. A to sociální demokraty šiflo, takže že prej by vládli bolševici a takový že by bylo hospodářství, dýby se dostali k vedeni nezodpovědný lidi. Na hodně místech proti nim byly posílaný četníci. A došlo i k zavírání.

K o m e n t á ř k t e x t u

Ve zvoleném úseku můžeme dobře pozorovat obě vypravěčiny jazykové rovinu, kde (a to naprosto funkčně) používá hovorový výraz s charakteristickými rysy středoevropského nářečí (ju, uhlího), sahá v citové nejexponovanějších místech až k výrazům obhroubilým (nazranej, naprdla). Dovede jazykově charakterizovat vystupující osoby (úsečné rozkazy ředitele dolu, ponižená řeč výpomocné síly Jerábka, obhroubilá řeč vrátného: už zase někam tahne). Zdářile reprodukuje způsob sob mluvy politických řečníků. Ve stylizaci své vlastní přímé řeči dbá na shodu se situací: s ředitelem hovoří správnou češtinou, s haldáčkami neváhá použít obhroubilých slov. Charakteristické je např., že ředitele oslovuje správně utvořeným vokativem: pane řiditeli, vrátneho oslovuje formou nominativní: pane Kučera. Pro agitační řeč s ředitelem i s vrátným i pro líčení průběhu schůze používá vypravěčka právě tak přirozené slova politického výraziva, cizích výrazů, pasiva, ad.

Zvolený úsek je ucelenou promluvou (což vyznačil editor odsazením). Dějového napětí zde docíluje vypravěčka zejména funkčním střídáním klidného vypravěčského toku s citově exponovanými pasážemi. Docíluje toho střídáním minulého času s historickým presentem a střídáním pasáží vypravěčských a „předvědných“ dialogem. Sympatict posluchačů získává zejména vhodně použitou sebeironii (výkající se jednak přímo její osoby, jednak politického směru, k němuž se hlásila). Účín textu zvyšuje i přesná charakteristika osob a situací, o níž jsme se již zmínili.

Podívejme se nyní na text detailněji:

Vypravěčka začíná líčit klidným vypravěčským tónem svůj pracovní den (a to takový, kdy odpoladne je schůze, takže jí pro její povídnosti k rodině zbývá jen málo času). Slovesa v prvním odstavci jsou v minulém čase: měla, naložila, vytlačila, řekla. Počátek vzrušeného děje je signalizován přítomným časem: přidu zpátky, vidím. (Citové vzrušení je vyjádřeno i dvojitým opakováním. Haldáčky na ni volají: vohlidni se, vohlidni se!). Počátek akce je zdůrazněn příměrem: Lidnu dolu jak sanice (nadto je zde použito novotvaru se zdůrazněnou ženskou koncovkou: sanice, místo „sáně“, který je zároveň homonymem, což dodává líčení ležce ironického, humorného rázu). Dějové napětí súpňuje vypravěčka detailizováním, použije tři sloves — opět v presentu — v jedné větě: doběhnu, postavím se, povídám.

Přímá řeč s ředitelem dolu je agitačního rázu, což naznačuje i slovesná forma: převládá futurum (tedy forma „prorocí“): přide doba, že i vaše Elinka bude tlačit vozíček, nebude se vozit v kočáře (obě věty stojí v prokladu), jde vlastně o slovní hříčku; kontrast posílí i použití deminutiva Elinka právě ve větě, kdy se jí slibuje práce haldáčky, platičí, jak víme z jiné pasáže knihy, za velmi potupnou. Agitační ráz je patrný i v použití množného čísla: my to s váma zúčtujeme. Potřebné rovnováhy docílí vypravěčka sebeironií. Svou promluvou s ředitelem komentuje slovy: už sem měla ten revoluční elán v sobě (tedy se zaměřným použitím politického slovníku).

Přiblížení děje posluchači je v další pasáži docíleno střídáním minulého a přítomného času. Činnost je v ději minulém: podíval, smetal, byl, viděl (výrazy jsou nadto neutrální); uvozovací slovesa jsou v čase přítomném: povídá, volá.

Po vyřešení konfliktu se zklidnění děje vyjádří minulým časem, (vytlačil, šla, volbou citově podbarvených výrazů: mlela sem pantem; také ustálené řešení, které tuto části uzavírá, je podáno záměrně v hovorové podobě s použitím hypervému nevěř“).

Následuje krátká scéna na haldě. Vydavatel ji označil jako jedinou přímou řeč. Ve skutečnosti je to zobenění výroků jednotlivých osob, podléhajících se tehdy kraciel (s ironií vyjádřenou oznamovací formou věty); voni (t. j. páni) se pořádkem v kočáře. (Použito v této epizodě už podruhé: kočár je zde symbolem pře-

Klidný vyprávěcí tón posouvá děj opět v minulém čase: naložila, pomohly, pravit oběd, shrne vyprávěčka do dvou vět, kde se střídá přenesení s časem minulým, kde úmyslně zvolený nadnesený výraz vzhůru do Kladna! v kontrastu chleba v ruce, běžím pro Javůrka, která následuje (je to opět oblibená vyprávěčka syneklocha; dokonce tak vystihla atmosféru spěchu, kdy ani ona, ani vyprávěčka sebestronií opět humorně ladění svého vyprávění. Dynamičnost této scény je dána i střídáním použitého času: běžím — čekali — vyprávím.

Úvod ke scéně s portýrem Kučerou je opět celý v minulém čase (celkem sedm sloves). Vlastní řeč s Kučerou je opět „agitační“ a je proto použito budoucího páni rádi, že nebudeš moct ani umřít. Jako pedant k závěru promluvy s ředitelkou přide doba, že...

Odstavec s popisem schůze je v klidné tónu minulého času. Až přímá řeč se vrací do presentu. Protože jde o zavšebočující výroky (podobně jako v přímé zorně několika řečnicků — v podstatě celé frakce, jde o shrnutí ná-slovesa v nedokončeném vidu: bereš, dáváte, platíte.

Příznačná je forma závěrečného odstavce o událostech, o nichž ví vyprávěčka až z druhé nebo třetí ruky. Jsou tu proto převládající konstrukce v 3. osobě na min byly poslaný četníci.

Pro tuto vyprávěčku je zcela organickým způsobem výrazu používání „politické řeči“, ať už jde o výrazy jako: tribuna, uhlobaroni, manifestace, demokracie; ustálené fráze jako: my to s váma jednou zúčtujeme, to je úděl chudých dětí, až vírání, dostavili sme se znovu do Kladna.

Politická zkušenost je patrná i na způsobu polemiky s vrátným Kučerou; je to zdatilá slovní hříčka, která však nemusi pocházet od vyprávěčky, nýbrž spíše Kučerova „Zastávám jen svůj chleba“ má repliku: „Vám vozěji sedláci buchty,

vy ani chleba nemusíte jíst“ (je to narážka na podplácení vrátného selaskými povozníky).

Ve formulaci příběhu, přes celkově živé a stylově zvládnuté podání, zní určitá oficióznost, která prozrazuje, že je si vyprávěčka vědoma okolnosti, že její vyprávění je určeno pro širší veřejnost, pro tisk. Prozrazují to zejména vazby, jako: Beneš, říditel; kulhavel Kučera, portýr (tedy subposice). Vysvětlivka o Kučerovi podává dokonce dvakrát v téže epizodě. Lidový vyprávěč si tímto způsobem poměrně, tedy v tzv. „zápisově podání“.